

- ножницы... Мнение по поводу территориального «перекроя» / А. Кавун // Голос Украины. – 2005. – 17 мая та ін.
28. Див.: Козлова Е.И. Конституционное право России / Е.И. Козлова, О.Е. Кутафин. – М., 1995. – С. 455, 456.
  29. Основы конституционного права / За ред. В.В. Копейчикова. – К., 1998. – С.186.
  30. Борденюк В. Конституція України та становлення галузі права місцевого самоврядування / В. Борденюк // Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президентові України. – К., 1999. – Вип. 1. – С. 287.
  31. Григорьев В.А. Становление местного самоуправления в Украине / В.А. Григорьев. – Одесса, 2000. – С.5.
  32. Смирнова Т.С. Правове регулювання місцевого самоврядування в Україні / Т. С. Смирнова. – К., 2001. – С. 13.
  33. Коммунальное право Украины: Учеб. пос. / В.Д. Волков, А.Г. Бобкова, Н.А. Захарченко и др. – Донецк, 2000. – С. 42.
  34. Кравченко В.В. Конституційне право України / В. В. Кравченко. – К., 2000. – С. 259; Кутафин О.Е., Фадеев В.И. Муниципальное право Российской Федерации / О. Е. Кутафин, В. И. Фадеев. – М., 2000. – С.89.
  35. Шугрина Е.С. Муниципальное право / Е. С. Шугрина – М., 1999. – С.12-13.
  36. Руда Н.І. Право громадян України на здійснення місцевого самоврядування: теоретичні аспекти / Н. І. Руда // Держава і право: Збірник наукових праць. – К., 2000. – Вип. 7. – С.183-188.
  37. Европейская хартия местного самоуправления 1985 года. – СЕ, 1990. – 16 с.

*Рецензент: д.ю.н., старший науковий співробітник, професор
Батанов О.В.*

УДК 342.553

Барвіцький В.Ю.,
викладач Академії муніципального управління

СУДОВИЙ ЗАХИСТ ПРАВ І ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

У цьому дослідженні проаналізовано практичні аспекти захисту прав і законних інтересів територіальних співтовариств (громад) судовими та іншими спеціальними органами зарубіжних країн; запропоновано правові механізми удосконалення судового захисту прав і законних інтересів територіальних громад в Україні.

В этом исследовании проанализированы практические аспекты защиты прав, законных интересов территориальных сообществ судебными и другими специальными органами зарубежных стран; предложены правовые механизмы усовершенствования судебной защиты прав и законных интересов территориальных громад в Украине.

The article deals with the practical aspects of the territorial community's defence by foreign judicial bodies and other special organs. The legal versions of the improvement the review of cases with the territorial communities of Ukraine are proposed.

Функціонування територіальних громад в Україні неможливе без забезпечення правового гарантування захисту їхніх прав і законних інтересів, який здійснюють, зокрема, органи державної влади, у тому числі суди та органи прокуратури, а також органи місцевого самоврядування, їх посадові особи. Такими правовими гарантіями в різній мірі забезпечені й зарубіжні територіальні спільноти, аналіз яких, а, можливо, і запозичення позитивного досвіду, стануть корисними як для науковців, так і для практично-прикладного застосування.

Ступінь наукової розробки теми. Питанням захисту прав і законних інтересів територіальних громад або ширше – правового захисту інститутів місцевого самоврядування в Україні присвячені наукові праці О.В. Батанова, Ю.В. Білоусова, В.І. Борденюка, М.І. Корнієнка, В.М. Кампа, В.В.Кравченка, Т.В. Новікової, Ю.С. Педька, А.В. Портнова та ін. [1] Варто відмітити наукові праці з даних питань російських вчених М.С. Бондаря, В.М. Жуйкова, І.В. Новікової [2].

Виклад основного матеріалу. Теорія муніципального права виділяє можливість виникнення конфліктів на місцевому рівні між представницькими органами місцевого самоврядування та їхніми виконавчими органами, а також між головною посадовою особою територіальної громади (сільським, селищним, міським головою) і її представницьким органом. На нашу думку, з названими суб'єктами місцевого самоврядування можуть виникати конфліктні ситуації і безпосередньо у територіальних громадах; можуть скластися протиріччя і між різними громадами, наприклад, двох сіл, села і міста, між територіальною громадою району в місті і територіальною громадою міста в цілому [3].

Найчастіше конфліктні ситуації, у яких територіальні громади України захищають свої права і законні інтереси, можуть виникати при:

- відчуженні об'єктів нерухомості з комунальної у приватну власність (питання приватизації об'єктів комунальної власності);
- встановленні завищених тарифів за надання житлово-комунальних послуг;
- відмові в прийнятті (реєстрації) статутів територіальних громад та створенні перешкод у реалізації громадами форм безпосередньої демократії, зокрема, у проведенні місцевого референдуму тощо.

Завдяки судовим гарантіям територіальні громади можуть вимагати скасування незаконних актів органів публічної влади, відшкодування матеріальних збитків, завданих їм цими органами, їх посадовими особами, а також певними суб'єктами господарювання та окремими громадянами. Адже гарантією прав і законних інтересів територіальних громад є не формальне право на судовий захист, не власне судовий захист як діяльність, спрямована на усунення перешкод на шляху здійснення суб'єктивних прав, а судовий захист, у результаті якого відбувається

реальне відновлення порушених прав і законних інтересів цих громад [4, с. 32].

Найбільш вагомими способами судового захисту прав і законних інтересів територіальних громад є: 1) оскарження громадськими представниками територіальних громад (ініціативною групою) рішень, дій і бездіяльності місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, що порушують права і законні інтереси цих громад; 2) оскарження органами місцевого самоврядування, що представляють інтереси територіальних громад, нормативно-правових актів, дій чи бездіяльності органів виконавчої влади; 3) вирішення спорів про компетенцію (компетенційних спорів) між органами місцевого самоврядування різних рівнів, а також між органами місцевого самоврядування і місцевими органами виконавчої влади [5, с. 191-192].

Отже, судовий захист має особливе значення для захисту прав і законних інтересів територіальних громад – він є необхідною умовою функціонування територіальних громад та їх органів і посадових осіб як повноцінних суб'єктів місцевого самоврядування.

Конституційні та законодавчі засади судового захисту прав і законних інтересів територіальних громад в Україні

Відносини місцевого самоврядування та судової влади базуються на конституційному і законодавчому підґрунті, а також на судовій практиці, що передбачає правозастосування судами положень Конституції [6] і законів України.

Судовий захист є однією з конституційно-правових гарантій функціонування територіальних громад. На підтвердження цього можна навести положення Конституції України про те, що юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (частина друга статті 124), у тому числі на захист прав і законних інтересів територіальних громад. У статті 145 Конституції України також передбачено безпосередній судовий захист прав і законних інтересів територіальних громад (ширше – місцевого самоврядування). В Європейській хартії місцевого самоврядування 1985 року закріплено як одну з основних гарантій місцевого самоврядування право на судовий захист (стаття 11 «Правовий захист місцевого самоврядування»).

У Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР [7] (далі – Закон) встановлено предмети відання та повноваження відповідних колегіальних органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб стосовно ініціювання механізмів захисту прав та законних інтересів територіальних громад (підпункт 4 пункту «а» частини першої статті 38, підпункт 15 частини четвертої статті 42, пункт 30 частини першої статті 43, пункт 16 частини шостої статті 55).

За змістом частини третьої статті 73 Закону територіальні громади мають право відшкодувати шкоду, завдану місцевому самоврядуванню

діями або бездіяльністю місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій, а також громадян.

Однак у вказаних нормах Закону не досить чітко визначено, яким чином таке право територіальних громад на судовий захист може бути реалізовано. Складнощі додає і той факт, що відсутність у територіальній громаді в Україні статусу юридичної особи не дозволяє їй мати судово-процесуальну правосуб'єктність у повному обсязі. Це обумовлює необхідність представництва її інтересів у судах органами чи посадовими особами місцевого самоврядування або безпосередньо членами територіальній громаді (ініціативними групами) чи відповідними громадськими організаціями, що мають статус юридичних осіб та до яких входять члени територіальній громаді. Тобто захист територіальними громадами своїх прав і законних інтересів у судах є опосередкованим.

Варто зазначити, що найчастіше територіальну громаду, як колективне утворення, у взаємовідносинах з органами судової влади представляє ініціативна група – добровільне об'єднання найбільш активно-налаштованих членів територіальній громаді. На законодавчому рівні така роль цієї групи не закріплена. Хоча, з іншого боку, Законом ініціативна група наділяється іншими повноваженнями, зокрема, щодо вирішення питань місцевого значення: ініціювання розгляду у раді (в порядку місцевої ініціативи) будь-якого питання, віднесеного до відання місцевого самоврядування (стаття 9); створення органів самоорганізації населення (стаття 14); прийняття рішення про проведення місцевого референдуму щодо дострокового припинення повноважень сільського, селищного, міського голови (на вимогу не менш як однієї десятої частини громадян, що проживають на території відповідній громаді і мають право голосу) (стаття 79) тощо.

З огляду на це, цілком очевидно, що представництво територіальній громаді в судах України ініціативною групою потребує офіційної легалізації. А поки роль ініціативної групи щодо представництва інтересів територіальній громаді в судових органах не закріплена на законодавчому рівні, така група вправі представляти свою громаду на підставі судових прецедентів, створених у результаті застосування судами принципу верховенства права, а також – місцевих звичаїв, традицій та судової доктрини.

Зарубіжний досвід захисту прав і законних інтересів територіальних співтовариств (громад)

Серед усіх міжнародних судових установ, юрисдикція яких визнана Україною, лише Європейський Суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) має право виносити обов'язкові для українських судів рішення [8] відносно захисту прав місцевого самоврядування. Так, ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово відмічав, що право на звернення до Суду щодо захисту місцевого самоврядування є невід'ємною складовою права громадян на участь у самоуправлінні. При цьому не має значення назва звернення:

заява, петиція чи скарга. Слід звернути увагу, що цивільним, кримінальним або господарським процесуальним кодексом відповідної країни прямо може бути передбачене право територіальної спільноти (по прикладу територіальної громади в Україні) як суб'єкта звернення до суду. В міжнародному публічному праві така спільнота розуміється універсально – і як юридична особа, і як громадська організація, і як територіальна громада, або, принаймні як її частина, і просто як група людей, об'єднана, наприклад, лише фактом скоєння проти них правопорушення [9].

Так, у Російській Федерації згідно з діючим законодавством можна виділити наступних суб'єктів захисту прав на місцеве самоврядування: окремі громадяни; групи громадян; зареєстровані об'єднання громадян; будь-який орган місцевого самоврядування, що є відповідно до статуту муніципального утворення юридичною особою; посадові особи місцевого самоврядування [11].

На відміну від попереднього законодавства Федеральний закон № 131-ФЗ «Про загальні принципи організації місцевого самоврядування в Російській Федерації» не містить положень, що прямо вказують на судовий захист прав місцевого самоврядування (раніше це право було закріплене у статті 46 Федерального Закону № 154-ФЗ). Разом з тим у Федеральному законі № 131-ФЗ у цілому ряді норм передбачена можливість звернення органів і посадових осіб місцевого самоврядування, а також громадян до суду з метою захисту прав місцевого самоврядування (ч. 5 ст. 7, ч. 2 ст. 20, ч. 3 ст. 21, ч. 9 ст. 22, ч. 2 ст. 23, ч. 2 ст. 24, ч. 11 ст. 37, ч. 7 ст. 44, ч. 3 ст. 73, ч. 3 ст. 74, ч. 6 ст. 75). Причому для органів і посадових осіб місцевого самоврядування подібне звернення до суду – не лише право, а й обов'язок. Іншими словами, Федеральний закон вимагає обов'язкового судового вирішення сумнівів, що виникли при застосуванні нормативного акта, примушуючи органи місцевого самоврядування до ініціювання судового розгляду. Мало того, такий обов'язок органів місцевого самоврядування нерідко отримує своє підтвердження і в статутах муніципальних утворень.

Як відмічає у своїй науковій статті К.С. Шугріна, органи територіального громадського самоврядування (далі – ТГС) також є суб'єктами права на судовий захист і доволі активно виступають на захист прав жителів, звертаючись до конституційних (уставних) судів, судів загальної юрисдикції, господарських судів, антимонопольних органів, прокуратури та інших органів влади. Разом з тим при розгляді відповідних клопотань (скарг і т.ін.) щодо захисту суспільних інтересів, суди Російської Федерації звертають увагу на фактичний обсяг повноважень органів ТГС. Так як питання про наявність або відсутність статусу юридичної особи доволі серйозно впливає на можливість цих органів виступати на захист інтересів жителів своєї території (суди відмовляють в прийомі заяв від органів ТГС, які не мають статусу юридичної особи) [10].

Цікаво, що згідно з правовою позицією Конституційного Суду Російської Федерації (далі – КС РФ), викладеною в Постанові від 2 квітня 2002 року № 7-П [12] «за процедурою конституційного судочинства – згідно з частиною четвертою статті 125 Конституції Російської Федерації в системному зв'язку з частиною першою статті 96 Федерального конституційного закону «Про Конституційний Суд Російської Федерації» – можуть бути оскаржені і самі закони (федеральні і закони суб'єктів Російської Федерації), застосовані або такі, що підлягають застосуванню у конкретній справі, за скаргами про порушення конституційних прав і свобод громадян і об'єднань громадян. Як витікає із даної конституційної норми, при цьому не виключається захист засобами конституційного правосуддя прав муніципальних утворень як територіальних об'єднань громадян, які колективно реалізують на основі Конституції Російської Федерації право на здійснення місцевого самоврядування».

На думку судді КС РФ, відомого вченого-конституціоналіста М.С. Бондаря, «особливим суб'єктом звернення до КС РФ є населення муніципального утворення, що є носієм права на здійснення місцевого самоврядування і, відповідно, наділене можливістю захищати гарантовані Конституцією Російської Федерації права і свободи, пов'язані із здійсненням місцевою спільнотою самостійної і на власну відповідальність діяльності з вирішення питань місцевого значення в рамках судової процедури, що передбачає і конституційне судочинство. Не маючи прямого законодавчого закріплення, це положення отримало своє обґрунтування у вигляді існуючої загальнообов'язкової правової позиції КС РФ» [13]. Ця думка авторитетного конституційного судді і вченого свідчить про те, що КС РФ фактично визнав право територіальних об'єднань громадян на конституційну скаргу, що є важливим показником розвитку гарантій захисту цих об'єднань засобами конституційної юстиції.

Крім того, у Російській Федерації планують впровадити інститут колективних позовів. Зміни до законодавства стосуються врегулювання порядку розгляду спорів між громадянами, громадськими об'єднаннями і органами державної влади і місцевого самоврядування. Поправки стосуватимуться і порядку оскарження нормативних правових актів, дій, бездіяльності, рішень органів державної влади і посадових осіб. Наприклад, проектом закону пропонується доповнити Цивільно-процесуальний кодекс Російської Федерації новою главою, присвяченою розгляду судами справ щодо захисту прав і законних інтересів групи осіб у справах про захист прав споживачів, членів садівницько-городницьких товариств, дачних об'єднань тощо з питань у сфері ЖКГ, часткового будівництва, соціального і пенсійного забезпечення та ін.

Документ, по суті, посилює позиції простої людини у спорі з державними органами; люди зможуть об'єднуватися у групи і добиватися в суді справедливості. При цьому, як відмічається в законопроекті, подати колективний позов можна буде при додержанні ряду умов:

1) багаточисельність або невизначеність числа членів групи, що ускладнює вирішення вимог потенційних членів групи в індивідуальному порядку;

2) однорідність предмету і підстав вимог членів групи;

3) використання усіма членами групи однакового способу захисту;

4) наявність спільного відповідача (співвідповідачів);

5) вірогідність того, що розгляд позовів в індивідуальному порядку призведе до порушення прав і охоронюваних законом інтересів інших членів групи. Основною метою законопроекту є уніфікація положень законодавства в галузі цивільного і господарського процесів, оскільки в теперішній час у врегулюванні схожих правовідносин існує ряд розходжень [14].

Хотілося б також відзначити позитивну роль формування інституту захисту прав і законних інтересів територіальних громад у Німеччині, де територіальні громади також наділені правом безпосереднього звернення до судів. Так, стаття 93 Основного Закону ФРН та відповідні положення Закону «Про Федеральний Конституційний Суд» передбачають окремий вид провадження у Федеральному Конституційному Суді (далі – ФКС) за конституційними скаргами саме громад або об'єднань громад з приводу порушення їх права на самоврядування. Серед складових принципу правової держави, які не згадуються безпосередньо в Основному Законі ФРН, а сформовані правовою наукою та судовою практикою ФКС, зокрема, виділяються такі: правова безпека і захист довіри, обов'язок дотримання справедливості, принцип визначеності, принцип співмірності (або пропорційності, тобто заборона перебільшення), які застосовуються ФКС у справах за клопотаннями місцевих громад [15].

Цікавим є також досвід Республіки Польща. Так, в одному зі своїх рішень Конституційний Трибунал Республіки Польща вказав, що акт місцевого права може стати об'єктом конституційної скарги за умови, що він належить до нормативних актів, тобто є загальнообов'язковим актом, який містить норми, що поширюються на невизначене коло осіб [16, с. 60]. Конституція Республіки Польща визначає також суб'єктів подання конституційної скарги. У статті 191 Конституції Республіки Польща закріплено положення про те, що з поданням до Конституційного Трибуналу можуть звертатися, зокрема управлінські органи одиниць територіального самоврядування, які наділяються цим правом у разі, якщо нормативний акт стосується питання, що охоплюються сферою їхньої діяльності (пункти 3, 4, 5 частини першої; частина друга статті 191 Конституції) [17, с. 135, 136].

Таким чином, аналіз досвіду зарубіжних країн щодо захисту прав і законних інтересів територіальних спільнот людей дозволяє дійти висновку, що цей правовий інститут достатньо розвинений в цих країнах і розвивається далі. Це пояснюється тим, що в ряді країн існує інститут

прямого колективного звернення цих спільнот до судів, у тому числі – інститут конституційної скарги.

Висновки і пропозиції. Ініціативні групи членів територіальних громад усе активніше відстоюють права та їх інтереси, використовуючи всі законні способи захисту, у тому числі й судові. Тому, на нашу думку, потрібно законодавчо, як в деяких зарубіжних країнах, закріпити обов'язок органів і посадових осіб місцевого самоврядування, що представляють територіальні громади, звертатися до суду у випадках порушення прав і законних інтересів цих громад та встановити юридичну відповідальність за невиконання цього обов'язку. Це дозволить підвищити роль судових гарантій захисту прав територіальних громад.

Потрібно поступово впроваджувати доктрину активного звернення представників територіальних громад (ініціативних груп) до судових органів за захистом прав і законних інтересів. Зважаючи на це, доцільно розширювати правові механізми захисту прав і законних інтересів територіальних громад (у зарубіжних країнах, як-от у ФРН, Чехії, Андоррі, існує судова доктрина «безпосереднього звернення територіальної громади до Конституційного Суду (Трибуналу) з конституційною скаргою» щодо незаконного втручання держави в реалізацію прав громади на самоврядування, а в Бельгії та Норвегії діють спеціальні контрольні комітети (ревізори), які в інтересах територіальних громад слідкують за легітимністю дій органів місцевого самоврядування) [18, с. 134, 180, 206, 232];

Отже, аналіз зарубіжного досвіду правового захисту прав і законних інтересів територіальних співтовариств є важливим для покращення процесу судового захисту прав і законних інтересів територіальних громад в Україні. Досягнення успіху при такому захисті залежить від розуміння вітчизняними судами юридичної природи і фактичної ролі територіальних громад, а також – від правильного визначення предметної підсудності спору, належної підготовки звернень до судів та представництва законних інтересів цих громад в судах тощо.

Використані джерела:

1. Див., наприклад: Борденюк В.І. Судова влада і сфера місцевого самоврядування / В.І. Борденюк // Місцеве самоврядування та державне управління: конституційно-правові основи співвідношення та взаємодії: Монографія. – К.: Парламентське видво, 2007. – С. 377-428; Білоусов Ю. В. Питання судової юрисдикції у справах, які стосуються захисту прав місцевого самоврядування / Ю.В. Білоусов // Проблеми удосконалення правового регулювання місцевого самоврядування в Україні: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м.Харків, 25 травня 2004 р.). – Х., 2004. – С. 222-227; Кампо В., Провізіон Т., Барвіцький В. Верховенство права в системі правового захисту місцевого самоврядування // Європейські орієнтири місцевого і регіонального розвитку: Зб. матеріалів та документів / За ред. М.Пухтинського, М.Власенка. – К.: Видавництво Академії муніципального управління, 2009. – С. 106-112; Кампо В.М. До питання про муніципальну доктрину [в діяльності] Конституційного Суду України // Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Право». – К., 2007. – Вип.: 1(3). – С. 71-82; Кампо В.М. Судовий

- захист прав і законних інтересів територіальних громад: муніципальна доктрина [в діяльності] органів судової влади // Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Право». – К., 2012. – Вип.: 1. – С. 53-71; Корнієнко М.І. Проблеми місцевого самоврядування і захист його інтересів у Конституційному Суді України / М.І. Корнієнко // Конституційне судочинство. Американський та український досвід. – Київ, 1999. – С. 80-85; Новікова Т.В. Судовий захист як конституційна гарантія місцевого самоврядування / Т.В. Новікова // Актуальні проблеми юридичної науки: Зб. тез Міжнар. наук. конф. «Шості осінні юридичні читання». – Хмельницький, 2007. – Ч.: 1. – С. 153-156; Судовий захист прав та інтересів місцевого самоврядування в Україні. Навчально-практичний посібник / Вавринюк Ю.Р., Клепадський М.М., Кравченко В.В., Кравченко Н.В., Пітцик М.В., Подобед Л.Є. – К., Атіка. – 2002. – 208 с.; Педько Ю. С. Судовий захист прав та інтересів місцевого самоврядування / Ю.С. Педько // Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні: Кол. монографія / В. О. Антоненко, М. О. Баймуратов, О. В. Батанов та ін.; За ред. В. В. Кравченка, М. О. Баймуратова, О. В. Батанова. – К.: Атіка, 2007. – 864 с.; Портнов А.В. Про реалізацію права звернення до Конституційного Суду України органів місцевого самоврядування, місцевих державних адміністрацій з питань офіційного тлумачення Конституції та законів України // Право України. – 2008 р. – № 10. – С. 13-18.
2. Див.: Бондарь Н.С. Местное самоуправление и конституционное правосудие: конституционализация муниципальной демократии в России / Н.С. Бондарь. – М.: Норма, 2008. – 592 с.; Защита прав местного самоуправления в судах общей юрисдикции в России: в 3 т. / Под ред. В.М. Жуйкова. – М., 2003.; Новикова И.В. Судебная защита конституционного права на местное самоуправление в РФ / Монография. – Воронеж, 2008. – 168 с.
  3. Див., наприклад: «В Бердичеві місто і район збираються судитись за власність». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rio-berdychiv.info>; «Бути чи не бути Соснівській і Придніпровській районним радам міста Черкаси?» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vikka.ck.ua/ua/news.php>
  4. Новикова И.В. Судебная защита как конституционная гарантия права на местное самоуправление / И.В. Новикова // Государственная власть и местное самоуправление. – 2006. – №: 2. – С. 32-36.
  5. Судебная защита местного самоуправления // Муниципальное право России: учебник / А.В. Малько, С.В. Корсакова; Российская академия наук, Саратовский филиал Института государства и права. – М.: Юрайт; Высшее образование, 2010. – 398 с. – (Основы наук).
  6. Конституція України: чинне законодавство станом на 26 жовтня 2012 р.: (Відповідає офіц. текстові) – К.: Алерта, 2012. – 104 с.; Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 01.11.1996 р. № 9 // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2000 р. – № 4; Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Харківської міської ради щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 19, статті 144 Конституції України, статті 25, частини чотирнадцятої статті 46, частини першої, десятої статті 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (справа про скасування актів органів місцевого самоврядування) від 16.04.2009р. № 7-рп/2009// Вісник Конституційного Суду України. – 2009. – № 3.
  7. Закони України: «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про асоціації органів місцевого самоврядування». – К.: ПАЛИВОДА А.В., 2010. – 88 с.
  8. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV (із змінами і доповненнями) // Офіційний вісник України. – 2006. – № 12 (05.04.2006). – Ст. 792.

9. Міжнародно-правовий захист прав місцевого самоврядування // Судовий захист прав та інтересів місцевого самоврядування в Україні. Навчально-практичний посібник / Вавринюк Ю.Р., Клепадський М., Кравченко В.В., Кравченко Н.В., Пітцик М.В., Подобед Л.Є. – Київ, Атіка. – 2002. – С. 67.
10. Шугрина Е.С. Особенности судебной защиты прав органов территориального общественного самоуправления / Е. С. Шугрина // Народовластие и права человека. Материалы IV Международной научно-практической конференции, проведенной Российской академией правосудия совместно с Северо-Кавказским институтом – филиалом Российской академией народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации 19-22 октября 2012 г. / Под ред. Н.В.Витрука и Л.А.Нудненко. – М.: РАП, 2012. – С. 608-614.
11. Пухтинський М.О. Судовий захист прав місцевого самоврядування // Кур'єр місцевого самоврядування: Видання Фонду сприяння місцевому самоврядуванню України. – № 5, 2004. – С. 35-36.
12. Постановление Конституционного Суда Российской Федерации по делу о проверке конституционности отдельных положений Закона Красноярского края «О порядке отзыва депутата представительного органа местного самоуправления» и Закона Корякского автономного округа «О порядке отзыва депутата представительного органа местного самоуправления, выборного должностного лица местного самоуправления в Корякском автономном округе» в связи с жалобами заявителей А.Г.Злобина и Ю.А.Хнаева от 2 апреля 2002 года № 7-П // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ksrf.ru/ru/Decision/Pages/default.aspx>
13. Бондарь Н.С. Личное и публичное: в поиске баланса... Публикации разных лет. Ростов н/Д: Альтаир. 2010. – 674 с., 14 с. ил. – С. 210; Бондарь Н.С. Российский судебный конституционализм: введение в методологию исследования. Серия «Библиотечка судебного конституционализма». Вып.1. М.: Формула права, 2012. – С. 72.
14. Див.: «В РФ планируют ввести институт коллективных исков» // Судебно-юридическая газета. – № 32(50). – 20 августа 2012 г. – С. 17.
15. Рижков Г.В. Принцип правової держави в Основному Законі (Конституції) ФРН і судова практика Федерального Конституційного суду ФРН. – К., 2008. – С. 3.
16. Гультай М.М. Модель конституційної скарги в Республіці Польща та її переваги в контексті розвитку конституційної юстиції України / М. Гультай // Вісник Академії правових наук України. – Харків. – 2012. – № 1(68). – С. 55-65
17. Гультай М.М. Інститут конституційної скарги в конституціях європейських держав / М. Гультай // Вісник Конституційного Суду України. – 2012. – № 2. – С. 130-139
18. Местное самоуправление (управление) в зарубежных странах: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / А.С.Прудников, Л.А.Ларина, М.В.Максютин, и др.; под ред. А.С.Прудникова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2007. – 271 с.

Рецензент: к.ю.н., доцент Приходько Х.В.